

ՀԱՅԱԳՐԱԿԱՆ

ՆԵՐՈՒՆ - ՈՐՈՐԵՐՏՈՐԻ ՊԵՏՄՈՒԹԻՒՆՆ ԸՍՑ
ԱՍՏՐՈՆՈՐՆԵՐՆ ԵՐ ՊԵՐՈՐԻԿ ՍԵՊՏԵՐԻ
ԱՐՃԱՆԱԳՐՈՐԹԵՐՆ

ԹԱՐԻԿԱՅԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆ

Լեզուագէտը եւ պատմագէտը տեղեակ են քաջ թէ ինչպէս Եւրոպայի մէջ Հմուտ անձինք ծնւ. դարուն սկիզբներն պարսիկ, մարական եւ ասորեստանեան - բաբելոնական արձանագրութիւնները սկզբնաւորեցին առեղծու, անոնց ընթերցումը սակաւ յառաջացուցին անհնարին տաժանոք եւ վերջապէս զայն ի կատար ածին: Լեզուագիտաց կաճառն նոյն արձանագրութիւնաց լեզուներն եւս ճշգրտեցով, Հասին յայն աստիճան կատարելագործութեան, որով Հնագոյն ժամանակաց երեք լեզուն՝ բազմադարեան լուծեանէ վերջ, այսպէս վիճակէ յայտնի դրից բարձրացաւ, եւ յիշեալ արձանագրութեանց մէջ բովանդակեալ պատմական, աշխարհագրական, կրօնական եւ այլ կարգի իրաց նիւթերն լուսաւոր կերպով ծանօթացան Հնակրկիտ գիտնական արանց եւ իմաստասէր Հայրականաց: Խաղաղ եւ գովասանաց արժանի յեղաշրջութիւն մըն էր այն ամենայն, որ մինչեւ այն ժամանակ ընդհանուր զարգացման ընդարձակաց, ուղղեց եւ մարբեալ յարգարեց: Արեւելից կարգ մը ազգաց Տին ժամանակներու պատմութիւնն լուսաւոր կերպիւ յերեւան եկաւ. եւ այն ազգաց պատմութիւնն՝ որ կամաւոր կեցոնք, կամ լուր Հայրենասիրական փութով այլալեւալ էր, ուղղեցաւ, պակասաւորն լցաւ, իսկ անյայտն զոր օրինակ խառնեաց պատմութիւնն, յայտնուեցաւ ուսումնասէր աշխարհին:

Պատմութիւն մերոյ Հայրենեաց՝ որ Ասորեստանի եւ Պարսկաստանի գրացի էր, մեծապէս պէտք էր որ օգտուէր այս երկու երկրաց մէջ գտնուած արձանագրութիւններէն: Իրօք ալ ասորեստանեան արձանագրութիւններէն ցարդ ի յայտ եկածները մեզի կը ցուցնեն թէ տանեւին ասորեստանեայ թագաւորը: Հնագոյն Հայաստանի ժողովրդոց Հետ ինչպիսի քաղաքական աղբիւր ունէին: Այս թագաւորներէն յոմնք իրենց արձանագրութիւնեաց մէջ՝ իրենց երկու նախնեաց Հայաստանի մէջ գործածները կամ ամբողջովին եւ կամ մասամբ մեզի կ'աւանդեն, այնպէս որ այս վերջոց գործերն իրենց յաջորդներուն միջոցաւ մեզի կը յայտնուին: Իսկ անուանակիր կոչուած տարիներու ցանկն մեզի ուրիշ

երեք թագաւորաց անունները կը յայտնէ, որոնցմէ, թէ եւ տակաւին արձանագիր մը մեզի Հասած է, ինչ, սակայն նոյն ցանկէն կ'իմանանք թէ որպիսի էր անոնց աղբիւրն նախնեաց Հետ: Այս երեք թագաւորներն են Սաղմանասար Գ. (Ք. ա. 783—771), Ասորդան Գ. (Ք. ա. 771—753) եւ Սաղմանասար Գ. (Ք. ա. 727—722): Պարսկաստանի եւ կամ պարսիկ արձանագրութիւններն՝ որոնք թուով քան զասորիներն խիստ նուազ են, այնու մանաւանդ նշանաւոր կը Հանդիսանան՝ որ անոնցմէ մին կ'ըլլաւորն՝ այս է Դարեհի Ա. պիսիդոնեան արձանագիրն՝ Հնագոյն Հայաստանի ժողովրդոց վրայ սիրող Հարստութեան՝ նոյն թագաւորին ձեռքով կործանուած ըլլալը մեզի կ'աւանդէ:

Մինչեւս մենք մեր ազգային արձանագրութեանց ուսման կը պարագլխից, բնականապէս չէինք կրնար անտես առնել յիշեալ երկու ազգաց արձանագրութիւնները: Թէ առաջոց եւ թէ այս վերջոց միաւորութենէն պիտ'որ յառաջ գար մեր ազգին Հնագոյն ժամանակաց պատմութիւնն: Եւ որովհետեւ եւրոպացի գիտնականք ասորեստանեան եւ պարսիկ արձանագրութիւնները Կատարեալ ձեռնահասութեամբ թարգմանած էին, մեզի կը մնար անոնց շաւղին հետեւել, անոնց թարգմանութիւններէն օգտուլ, եւ յորում անոնք իրենց լեզուաւ ըրած թարգմանութեանց մէջ ի հարկէ պակասաւոր կը գտնուէին, մենք զգուշանայինք նոյն պակասութեանց մէջ չի յնալ: Յայտն կարծենք թէ յաջորդած ենք մանաւանդ այն նկատմամբ՝ որ բնագրաց տողերուն ամբողջութիւնը պահելու ջանացինք յաշխարհիկ բարբառ թարգմանութեամբ, եւ ուր ի հարկ էր դիմել գրաբան լեզուին՝ մեր այն նպատակին Հասնելու համար, թարգմանեցինք ի գրաբան լեզու: Եւրոպական լեզուներով եղած թարգմանութիւններն՝ այս նկատմամբ Հայրենէն թարգմանութեան նուազ յաջող վիճակի մէջ կը գտնուին:

Թեպետ ասորեստանեան արձանագրութիւնքն բազմաթիւ Հմուտ ասորագէտներէն թարգմանուած են, սակայն միայն Եւրեբհարդ Շառտեր ուսուցչական եղաւ որ 1889 եւ 1890 տարիներուն մէջ անոնց ընթերցումներուն հետ թարգմանութիւնները հրատարակել ձեռնարկեց ի Բերլին: Իրեն գործակից առաւ Տինգ քաջ ասորագէտ ուսուցիչներ, որոնց անուններն են Լ. Ապլէ, Կ. Պեցորտ, Պ. Ենկէ, Փ. Է. Բայար եւ Է. Վիլքէլէ: Իւր ասորեստանեան արձանագրութեանց հաւաքածոյն երկու հատորի մէջ

ամփոփելով, զայն Սեդ-է-Է-Սեդ Մարտինի-Բեթե (Keilinschriftliche Bibliothek) կոչեց: Ըրատե-րեան հաւաքածոյն վստահութիւն կ'ընծայեն թէ ասորագիրաց եւ թէ պատմագրաց՝ այնու որ նոյն ինքն ուսումնասիրեալ յասորագիրութեան հռչակաւորագրութիւն մէջ երեւեկի գիրք մը գրաւած, եւ իւր գործակիցներն ընտրա-նօք իր բոլորտիքը կոչած է: Այսպիսի պայման-ներով հրատարակուած հաւաքածոյ մը մեր կատարեալ վստահութիւնը գրաւած ըլլալով, աներկիւղ հետեւեցանք այն համաւաւոր ան-ձանց թարգմանութեանց, միշտ մեր աչաց առ-ջեւ ունենալով բնագրաց ընթերցմունքը, որոնց աջակողման էջերը կը գրաւեն թարգմանու-թիւնքն: Այս ընթերցմունքն եւ անոնց թարգ-մանութիւնքն իրենք ճշտ միշտ բաղդատելով է որ մեր իսկ թարգմանութիւնները կատարե-ցինք: Եւ որովհետեւ յիշեալ հաւաքածոյնի այլեւայլ անձինք գործակցած են, անհրաժեշտ էր որ ոճերու եւ նոյն իսկ բառերու թարգմա-նութեանց մէջ միօրինակութիւն չտրեւր միշտ: Այս անպատշաճութեան դարման տանել ջա-նացինք մենք՝ որչափ մարթ էր: Միւս կողմանէ՝ Ըրատերեան հաւաքածոյն չունէր քանի մ'ար-ձանագրութիւններ, որոնք մեր ազգային պատ-մութեան կատարեալ յորինման անհրաժեշտ հարկաւոր էին: Մենք զատեալ ժողովուրդ կար-գեցինք իրենց պատշաճ տեղերը, նշանակելով անգէն թէ բնագրաց տեղերը, եւ թէ թարգ-մանչաց անունները՝ այս վերջնոց երկասիրու-թեամբքն հանդերձ:

Ասորեստանեան արձանագրութիւնը հնա-գոյն Հայաստանի աշխարհագրական անուններով խիստ ճոխ են: Մինչդեռ ազգային արձանագրու-թիւնք չունին ընդհանուր անուն մը, որով այս ժամանակաց ժողովրդոց բնական երկիրները միահաղոյն բովանդակէ, ասորեստանեան ար-ձանագրութեանց մէջ երկու անուն մեր աչաց առջեւ կ'ըլլեն: Եւ նախ՝ սեմական լեզուաց հաւասար նախնա՝ գետ՝ բառէն՝ Նիգէ, Նիգէ, Նիգէ, Նիգէ, Նիգէ՝ (գետք, այս է՝ «գետոց ելիլն» անուամբ կոչած են Մեծ Հայոց գրեթէ բոլան-դակ տարածութիւնը: Նախ Սաղմանասար Ա. (Ք. ա. իրը 1330—1310) Նիքի անունը գործ-ածած է իւր ուխտախնայ Նիքի արձանագրու-թեան մէջ: Նիքի՝ հաւանականագոյն միւս ձեւե-րուն տեղադրին այլափոխն է, եւ յատկապէս Տիգրիսի արեւմտեան ճիւղոյն աղբերականց մտաւոր անդունդը իր ցուցնէ: Սակայն թագ-ղաթփաղարաւ Ա. (Ք. ա. 1108 իրը 1080)

Նաիրի անունը կը սկսի՝ «երկիր» (Նաիրի) բառին հետ ստեղծ միանալ, որով «Նաիրեայ երկիր» լայնածաւալ տարածութիւն մը մեզ կը հանդիսանան: Այսպէս նոյն թագաւորին հատուածակողմնոց արձանագրութեան մէջ (սիւս Դ. տողք 83, 96—97) կը տեսնենք թէ բազմաթիւ երկիրներ նոյն անունն տակ կը բռ-վանդակին, եւ բազմաթիւ վիճակաց արքայիկ-ներն Նաիրեայ երկրաց կը պատկանէին: Այս երկրաց մէջէն Գաիլինի կոչուածն՝ որ ազգային արձանագրութեանց Գաիլինի երկիրն է, Կարնոյ գաւառին հարաւոյ արեւմտակողմէ էր: Գարնեալ՝ նոյն թագաւորն Սուրմառ գետոյ այրին արձանագրութեան մէջ (տ. 9) «Նաիրին ծով» մը կը յիշէ, որ անտարակոյս Բզնունեաց ծովն էր, որուն հիւսիսակողմէ ի Կոճանլու գրե-նուած է յիշեալ թագաւորին մէկ արձանագրու-թիւնն, յորում (տ. 4) իրեն համար կ'ըսէ թէ «Նաիրիի երկիրներուն տիրեց»: Ասորեստա-նագրաւոր (Ք. ա. 885—860) Տարբարու-թեանց մէջ (Ա. 103—113, Բ. 1—3) կը տեսնենք թէ այս թագաւորն Մեծ Ծովաց հիւսիսոյ մասին եւ յետոյ Աղձնեաց արեւմտեան կողմերն արշաւէր է: Այս կողմերն Ասորեստա-նագրաւոր (Նիգ, Բ. 6) «Նաիրի երկիրներ», կը կոչէ: Միւս կողմանէ Սաղմանասար Ա. (Ք. ա. 860—825) առ 14-րդ տարւոյ 12 արձանագրու-թեան մէջ (Ա. 14—15) կը կարգանք որ նոյն թագաւորն «Նաիրեայ երկիրն վերին եւ ստորին ծովերէն, մինչեւ Ասորի տիրէր է: Ասոնց առաջինն Բզնունեաց՝ եւ երկրորդն Կապուսան ծովերն են: Նաիրի անունն Սարգոնի (Ք. ա. 722—705) ժամանակ՝ ամփոփուած կը տես-նենք Վասպուրականի հարաւոյ արեւմտակողմը գտնուող Գուկան գաւառին վրայ, որուն գլխաւոր քաղաքն նոյն թագաւորին Տարբարու-թեանց (տողք 78—122) եւ խորհապատայ պալատին մեծ Արձանագրին (տղ 54) Վաճմա-նաւորակներն էր: Սակայն այս անունը Ազադի-րարեայ Գ. ժամանակ՝ Անուանակիր տարիներու ցանկին 784 տարւոյ ծանօթութեան մէջ նոյն իսկ այն քաղաքն վիճակին անունն էր: Ըստ այսմ՝ Մեծ Հայոց մեծագոյն մասն Նաիրի կը կոչուէր: Որովհետեւ Ասորեստանի թագաւորը Երասխ ու Կուր գետոց մէջ եղած երկիրներուն վրայ արշաւանք մը գործած չեն, չենք կարող որոշակի ըսել թէ զատեալ ալ Նաիրեայ երկրաց կարգը կը գտնէին թէ ոչ: Սակայն կարի հաւա-

Նաւական խորհուրդաւ անս ի մասնաւոր Սար-գոնայ Տարբար. 76՝ 121—122:

նական է որ այս երկիրներն եւս այն ընդհանուր անուամբ կը յիշուէին, Նաիրի անունն աշխարհագրական ըլլալէն զատ՝ ազգագրական ձեւ մ'այլ կ'անուու ըստ իմիջ երբ մէկն կը խորհի թէ բովանդակ ծանօթ նաիրեան երկրաց եւ քաղաքաց անուններն առանձինն տրոպար մ'ունին, եւ շատ մ'անուններ յունական եւ կամ տեղական լեզուի բառերով յօրինեալ են: Սյնպիսի անուններ կը գտնուին միջին Երասխայ ձախակողմը, Գեղամայ ծովուն բլուրներն եւ Կուր գետը աջակողմը: Կարի հաւանական է որ Նաիրի, Նա Տիրի՝ այլովքն հանդերձ, անունն նախ քանի մը սեմական ազգաց մէջ գործածուած ըլլալով, Ասորեստանի թագաւորներն յատկապէս նոյն անունը կու տային հնագոյն Հայաստանի: Այսչափ համառօտիւ Նաիրի անունն վրայ ասորեստանեան արձանագրութիւններէն: Իսկ մեր ազգային արձանագրութեանց մէջ կը տեսնենք թէ Զարիգուր Ը. (Ք. ա. իբր 835—820) իւր միակ արձանագրութեան մէջ (մեր թիւ 1) կ'ըսէ. "1 Տախտակ Զարիգուրայ՝... 2 Նաիրեայ արքայի, ... 4 արքայ արքայից, այն ամէն թագաւորներէն 5 Նաիրի արի...": Թէպէտ այս խօսքերն կը ցուցնեն թէ Զարիգուր Ը. ընդարձակ երկրի մը վրայ կը տիրէր, սակայն իրմէ գործածուած նոյն անուան զգրութեան վրայ որոշ գաղափար մը չենք կրնար գտնալընել, մասնաւորօր իւր իւր ժամանակը Նաիրեայ բովանդակ հարաւային մասն Ասորեստանեայ իշխանութեան տակն էր: Մինաւս Ը., որ իւր Տօրն իսպառնեայ գահակիցն էր (Ք. ա. իբր 805—800) զԽալուսինս "Նարայի թագաւոր" կը կոչէ՝¹ առանց այս երկրին զրից վրայ բառ մ'ըսելու:

Ասորքունէն վերջ Նաիրի անունն կարծես կ'անյայտանայ. վասն զի ուրիշ անուն մը՝ որ կանխաւ ծանօթ էր, գամ քան զգամ կը զօրանար, կը տարածուէր եւ առաջինն տեղը կը գրաւէր: Այս անունը եր Ուրարտու, որ յունարէն օմօ(ղ) (== ուր-է՝ լեռներ, եւ՝ արժ) (== արդ)՝ քարձունք օ-ք. բարձրացեալք, բառերէն բարդեալ է:՝ Այս անունն՝ որ բուն

տեղական ժողովրդաց լեզուէն յառաջ եկած է, նախապէս կարնոյ գաւառին կը տրուէր: Ասոր-նաձիրաբաղ (Ք. ա. 885—860) առաջինն է որ իւր Առաջնակերպ (Stendard) արձանագրութեան մէջ Ուրարտու անունը կը յիշէ. իսկ իւր որդին Սաղմանասար Բ. (Ք. ա. 860—825) անոր դիրքը կը յայտնէ՝ երբ իւր Մենաքարի արձանագրութեան մէջ (սին Բ. տղք 45—48) կ'ըսէ. "Ինգիսին"՝ ելայ, Արձանիյին՝՝ վըայէն անցայ, Սուխի երկրին մտնեցայ... Սուխիէն ելայ, Գաիարին երկրին վըայ իլայ... Գաիար-նիէն ելայ, Ուրարտացի Արթաւին թագաւորական քաղաքն Արզապուտին՝՝ մտնեցայ, Ապա ուրեմ՝ Ուրարտու յառաջագոյն հասարակ փողը վիճակ մը, Արածանոյ կամ արեւելեան Եփրատայ աջակողմը կը գտնուէր, եւ իւր գլխաւոր քաղաքն Արզապուտ Գաիարին երկրէն անդին էր: Յիշեալ երկիրներուն յարդուութեանց զոյգ ընթացքներով մեր հետազոտութիւնը՝ կը հասնիմք կարնոյ գաւառին հարաւայ արեւելակողմը, ուր կը գտնուէր Արծն քաղաքը, որ անտարակոյս նոյն իսկ Արզապուտ կամ Արզապուտնու քաղաքն էր: Ըստ հետեւորդի՝ Ք. ա. 80. դարուն առաջին կիսոյն մէջ Ուրարտու նոյն իսկ կարնոյ գաւառին գիրքը կը գրաւէր, հաւանականօրէն քիչ մ'աւելի տարածութեամբ: Սաղմանասար Բ. Նիմրուտայ Կիտիլին Տարեգրութեանց համեմատ՝ այս թագաւորն 857 տարին կ'արշաւէր յՈւրարտու, որուն թագաւորն էր Արամիս՝² Դարձեալ՝ յիշեալ Տարեգրութեանց (տղք 141—144) համեմատ՝ Սաղմանասար Բ. 833 տարին իւր բանակին սպարապետն այս Ուրարտուին վրայ կը զըլէ, ուր կը թագաւորէր Զարիգուրիս՝³ Ը.: Նոյն Սաղմանասար՝ ըստ նոյն Տարեգրութեանց (տղք 174—176, 179—180) 829 տարին՝ կրկին անգամ իւր բանակը հանգերձ իւր սպարապետան Ուրարտուին վրայ կը խաւեր: Թուի ստոյգ թէ ուրարտացին Ատաբեստանեայ սպարապետին վրայ նշանաւոր

t. IV, essay III. Eb. Schrader, Die Keilinschriften und Geschichtsforschung, 1878, էջ 30. Fr. Lenormant, Les origines de l'histoire, 1882, 2e édit., t. II, 1re partie, էջք 38—40.

¹ Ծովոց հանձնիք գաւառն:

² Արածանի, արքի Մուրատ-այ:

³ Այլով՝ Արզապուտ, Արզապուտնու:

⁴ Ասորեստանեայ օտարազգի յատուկ անուանց վերի ստաւը գրեթէ միշտ կը կրնանս, ըստ այսմ՝ փոխանակ՝ Արամի, ձեւըն՝ ինչպէս ունին Սաղմանասար Բ. արձանագրութիւնքն, ուրարտեան ձեւն պէտք էր որ ըլլար՝ Արամիս: Արամական լեզուաւ որմ կը նշանակէ՝ քարէր:

⁵ Զեգուրի՝ ըստ ասորեստանեայ:

¹ Ցեւ մեր թիւ 2. տղք 18/18:

² Այս օտարապետութիւնը նախ մեք յօրինած ենք: Ասորքունք ոմանք կ'ըսեն թէ Ուրարտու անունն երբեք բառէ բարդեալ է, աք եւ սարգուս, որոնց առաջինն՝ լեռ, եւ երկրորդն՝ բարձուք էր, բարձր-երկրի, լեռնք, կը նշանակէ: Այսպիսի բառեր են առնել: Թողլով ոմանց անհաճ մեկնութիւնները, բանք թէ այսօր հասարակաց տեսութիւնն է թէ Ասորեստանեայ նախապէս ուր-Ուրարտու եւ յետոյ պիտապարս ուր-արտու կոչած են հնագոյն ժամանակաց Հայասի երկրները: Ցեւ Զեգուրիս Ուսուլեանքի մեկնութիւնն է G. Robinson, Herodotus,

յաղթութիւն մը տարած է. որովհետեւ այս ժամանակէն վերջն է անտարակոյս որ Շարի-գուրիս Ա. իրած է Բզնունեաց ծովուն աղետ-լակողն եւ Տուսպաս (Վան) թաղիքն ընտրած է յիւր նոր մայրաքաղաքը, որ մեր ազգային թագաւորաց մէջէն առաջինն եղած է (ասորես-տանեան լեզուաւ) սեպագիր արձանագրութիւն մը կանգնելու: Այս փոխադրութիւնը կրնանք 828 տարին դնել: Այսպէս՝ զՌարարու երկայ-նեալ տարածեալ կը գտնենք Բարձր Հայոցմէ զէպ ի հարաւ արեւելից՝ Բզնունեաց ծովուն արեւելեան եզրերը:

Այս ժամանակէն վերջ մինչեւ Սաղմա-նասար Գ. (Ք. ա. 783—771) ասորեստանեան արձանագրութիւնը Ռարարու անունը չեն յիշ-շեր: Այս թագաւորին ժամանակ՝ Անուանակիր տարիներու ցանկին մէջ Ռարարու անունը վեց անգամ յիշուած կը գտնենք. յորմէ զժախ-տաթար կարող չնիք ըլլար իմանալ յատկապէս Նաիրեայ որ կողմանց կանխարկուի: Թագաւոր-փաղարայ Գ. (Ք. ա. 745—727) Նիմուռայ Տախտակի արձանագրութեան մէջ (տղբ 20, 24) կը տեսնենք թէ մերս Շարիգուրիս Բ. (Ք. ա. իբր 755—730) [“ուրար”տացի, եւ իւր երկիրն՝ “յայնատարած Ռարար”, ի կը կոչուին, զՏուսպաս՝ Շարիգուրեայ Բ. արքայանիտ քա-ղաքը, Տուրուսպաս կը կոչէ Ասորեստանեայն, եւ մեզի իմանալ կու տայ որ այն քաղաքն Ռարար-ուայ մէջ էր: Գարձնալ՝ Ռուլուքա վիճակն՝ (տղբ 28—29) որ Ծովաց աշխարհին ա-րեւելակողմն էր, Ռարարիայ պատկանեալ կը ճանչցուի: Այս Շարիգուրիս թագաւորին ժա-մանակէն Ռարարու անունն Նաիրի անուան չեա մըցիլ կը սկսի: Սարգոնի Խորասպատայ պաշա-տին Մեծ Արձանագրէն (տ. 43) կ'իմանանք թէ Ռարարացի Ռարա, ըստ մեր տոհմային արձա-նագրութեանց Ռուշաս Ա. (Ք. ա. իբր 730—714) ութ երկիր ունէր, որոնց մէջ 55 ամուր եւ պարպապատ քաղաք, եւ 11 բերդաքաղաք կային: Ասոնք արդարեւ ընդարձակ երկրի մը մէջ պէտք էր որ ըլլային: Գժախտաբար ան-հնարին է յականէ յանուանէ որոշել այն եր-կիրները, որոնք անտարակոյս Ռարարու անունն տակ կը բովանդակուին, եւ հաստակաւորայն անոր թով մասը կը կազմէին: Թառա՞ր ժամանա-կաւ՝ Մինուս Ա. (Ք. ա. իբր 805, 800—780) որուն արքայանիտ քաղաքն Տուսպաս էր, իւր բանալներովն Վասպուրականի մէջ Մանաս թա-գաւորութեան վրայ, եւ զէպ յարեւելս հա-րաւայ՝ մինչեւ Կապուտան ծով հասած են Ռաշի

քաղաքին մտ արձանագրութիւն մը կանգնե-ր: Անոր որդին՝ Արքիտախ Ա. (Ք. ա. իբր 780—755) աւելի եւս յառաջելով՝ Պարսու-կամ Բարսուա՝ երկրն եւս տիրած էր: Մինուս Ա. գարձնալ՝ իւր իշխանութիւնը զինչեւ զընու-թեամբ զէպ յարեւմուտս մինչեւ Ալլինի՝ եր-կրին, Ջուկաս¹, Խուզան² եւ անոր եւս քան զՆիմուռ տարածած էր: Շարիգուրիս Բ. (Ք. ա. իբր 755—730) իւր իշխանութիւնը մինչեւ Երասի ու Կուր գետոց ստորին կողմները տա-րածեց³, եւ Ռուշաս Ա. (Ք. ա. իբր 730—714) մինչեւ Ալլի⁴ փնակը՝ յարեւելեան եզրս Եւքսինեան Պոնտոսի տիրած էր⁵: Կարի հաւա-նական է որ Երասի ու Կուր գետոց մէջ գրա-նուած երկիրներն եւս Ռարարու անունն մէջ կը փակուէին՝ այնու որ ի Տուսպաս նստող թա-գաւորներն Ռարարուի թագաւորը կը ճանչցու-էին եւ այն երկրաց վրայ կ'իշխէին: Ասոր դրա-կան մէկ օրինակն ունինք արեւմտակողման մէկ մասին համար: Սարգոնի Տարեգրութեանց մէջ կը կարդանք որ այս թագաւորն Ք. ա. 712 տա-րին Միլիդ⁶ քաղաքին վրայ գործած արշաւանէն վերջ, անոր մտաւոր Սուլգարիմի քաղաքը նո-րէն շինել տուաւ: Ջոյս յիշելով՝ կը յաւելու (անդ, տղբ 191—193). “Աւիսու, Բուրգի, Անուրու, Կի . . .”, Անուարալիա քաղաքները Ռարարայի զէմ ամրացուցի, պահակներ դրի: Ռւսի, Ռւսի⁷ (*), Ռւարգին, քաղաքները Մուսի երկրին սահմաններուն վրայ շինեցի, Միլիդ, Տուլգարիմի, եւ Մուսգայ երկրին Եփրատայ ա-րեւմտակողմն էին: Եթէ Նիմուռացին Կապուգու-կիս մէջ քաղաք մը նորէն շինել կու տայ, եւ Ռարարիայ զէմ չորս քաղաք ամրացուցած ը-լալը կը յիշէ, յայտ է թէ այս ամենայն շինու-թիւնը եւ կարգաւորութիւնը Ռարարուայ մէջ չէին. այլ անոնց մեծ մասը Ռարարուայ մօտ՝ եւ ապահովապէս անկէ դալիք ապագայ հնարաւոր յարձակմանց զէմ զգուշանալու համար շինել տուած է Նարիեստանեայն: Աստի կրնանք ստու-գութեամբ ըսել թէ Սարգոն՝ Հայոց Մեծաց ա-

1 Մեր հաւաքածոյին մէջ թիւ 2*:

2 Պարսպաշուք նահանգին անունն անտարակոյս այս երկրէն յառաջ եկած է:

3 Ըստ ասորեստանեան արձանագրութեանց Ալլի, Ելիզեղաց գաւառ:

4 Մեծ Ծովք, սակայն նուազագոյն տարածու-թեամբ:

5 Ծովաց խոզայ գաւառն:

6 Տես մեր հաւաքածոյին մէջ արձգ. թիւ 28:

7 Անորս գաւառ Կոչքիսի:

8 Նշե՛ք հաւաքածոյին մէջ արձգ. թիւ 35:

9 Մեծաթիւն, որ արդէ Մաւրթիա քաղաքն քիչ մը հեռու՝ զէպ յարի ելն շինուած էր:

րեւմտախողովման ծագաց դռնայ վերին կէտը՝ Ուրարտուայ եւ ասոր սահմանագլխոց երկիրներ կը ծաննար: Այս սահմանագլուխը կից էին սահմանագլխոց Մոսքայ երկրին, որ դարերով յեւոյ փորը-Հայք կոչուեցաւ: Թէ վերոյիշել սահմանագլխոց երկիրներն Ուրարտուայ կը պատկանէին՝ կը հաստատուի նաեւ Ս. Գրքէն, որ յեներեքիմայ հայրասպան որդւոց համար կ'ըսէ թէ «չերծան յերկիրն Արարատայ», (Գ. Թագ. ԺԺ. 37): Այս բառերուն բացատրութիւնը կը դնենք Արիւդինայ քով, որ հայրասպան եղբայր զորաց համար կ'ըսէ թէ Բիւզանդացւոց քաղաքը մղուեցան¹. յորմէ եւ կ'իմանանք թէ այս քաղաքն արեւմտեան Եփրատայ ստորին կողմը՝ Եկեղեցաց գաւառին շտան քաղաքն էր: Արարատ անունն աստէն եւ այլուր՝ Ուրարտու անունն հետ նոյն է, առաջինն երկրորդին երբայական ձեւն միայն բլլալով:

Այս ժամանակներէն վերը՝ Ուրարտու անունն Պաշտի-Բէլայ առ թագաւորն յենեքերիմ (Ք. ա. 705—682) նամակին մէջ (աղ. 6) եւ Ասորբանիւրաղայ (Ք. ա. 668—իրբ 638) Ռասսամայ Գլանին ճարեգրութեանց մէջ (սին Ժ. աղ. 40) գործածուած է. սակայն երկրին տարածութիւնը ցուցնելու որոշ նկարագիր մը չունի:

Գարեհի Ս. (Ք. ա. 521—485) Պիսի-դուին երեքեզուեան արձանագրութեան բաբե-լինական խմբագրութեան մէջ (աղք 49, 53) Ուրարտու անունն սեղ Ուրասուու գործածուած է: Սոյն բաբելոնական ձեւը կը գտնենք Նաբքշ-ի-Ռուստամայ NR a) արձանագրութեան բաբելոնական խմբագրութեան 16^ր սողին մէջ: Ուրարտու եւ Ուրասուու անուններն Պիսիդուին արձանագրութեան պարսկական խմբագրութեան մէջ տեսնուած (Ս, 15. Բ, 32—34, 39, 44, 50, 52, 59, 63) Արմինա եւ Արմա-նիյա անուանց համազոր են ըստ ամենայնի: Արդ՝ Արմինա աշխարհին տարածութիւնն էր այնպիսի՝ որ Բաբելոնի ք. ա. 401 տարին արեւելեան եւ արեւմտեան մասերու բաժնուած գտաւ զայն², որոց առաջինն կուսակալն էր Որոնտաս, եւ երկրորդին՝ Տիրիսալ: Այս գրութիւնն ինքնին բաւական է մեզի իմացնելու թէ Արմինա կոնար ունենալ եւ պէտք էր որ ունենար այն տարածութիւնը, զոր Ուրարտու թագաւորն Մի-նուաս Ս. ք. ա. իններորդ դարուն վերջերն եւ

Ութերորդին սկիզբներն իւր հայրենեաց տալու ձեռնարկեց, եւ զոր Տրդատ Գ.¹ ք. Ե. Երրորդ դարուն վերջին քառորդին մէջ նորէն տառնալ յաջողեցաւ, այս է տարածութիւնն որ, որ կը սկսէր Կապուսան ծովուն արեւելեան կողմերէն եւ կը ձգէր մինչեւ Եփրատայ աղեղը: Այս գրութեան հակառակ որ եւ իցէ խորհրդածութիւն թէ պատմական փաստներ զուրկ կը մնայ, եւ թէ իրաց բնական վիճակին անհամաձայն կը գտնուի:

Նման մեր ազգային արձանագրութեանց՝ ասորեստանեան արձանագրութիւնը Նաիրի-Ուրարտու աշխարհին վրայ բաւական գոհացուցիչ աշխարհագրական տեսութիւններ մեզի կ'ընծայեն. այնպէս որ երկրաց եւ քաղաքաց անուններուն նկատմամբ՝ ք. Ե. Հինգերորդ դարուն աշխարհագրական վիճակն շատ է շատ աւելի նմանութիւններ ունի ուրարտու-ասորեստանեան ժամանակաց աշխարհագրական վիճակին հետ, քան զոր շուրջ յիշեալ Հինգերորդ դարու տակտան մեր ժամանակաց աշխարհացոյց տախտակին հետ: Կարի բազմաթիւ աշխարհագրական անունանց մէջ՝ մեծ վիճակաց անուններն թուով սակաւաթիւ են քան զանուան փոքր եւ փոքրագոյն վիճակաց, որոնց մեծ մասն քաղաքի կամ աւանի մը անմիջապէս բոլորաթիւն եղած երկիրներէ կը բաղկանար: Ընդհանրապէս խօսելով՝ ասորեստանեան արձանագրութիւնը թէ վիճակաց եւ թէ քաղաքաց անունները բաւական ճիշտութեամբ մեզի կ'աւանդեն. այսու հանդերձ սակաւ ինչ անճշտութիւնք անտարակոյս պիտ'որ դիպէին, ինչպէս արգեամիք դիպած են:

Աշխարհագրական դրից վրայ այսչափս աստէն բաւական համարելով, կ'անցնինք պատմական մասին, զոր համառօտիւ կը դնենք՝ քաղելով զիւսուորապէս ասորեստանեան, ուրարտեան եւ պարսիկ արձանագրութիւններէն:

Նախաւոր ժամանակաց մէջ Նաիրի աշխարհին բնակիչներն գրեթէ ամբողջապէս մէկ ազգի բազմաթիւ ցեղերն կը բաղկանային: Այս ցեղերն կամ ժողովուրդը Ս. Գորց մէջ (Ծանոթ. ԺՍ. 28, 31, ԷՆ) կոչուի, այս անունն Ղուսատու-ասորեստան-Երէլզուգու, կը նշանակէ, եւ մեր ազգային արձանագրութեանց խալէ-Քաղդէք, անուան հետ նոյն է: Յիշեալ ցեղերուն նոյնպէս բազմաթիւ արքայիկներ կը տիրէին: Ցեղք եւ արքայիկք արիական են կամ հնդկ-եւրոպական ազգաց կարգէն էին, եւ ի մասնաւորի՝ յունաբարբառ ժողովուրդը երկուու-

¹ Ա. Եւսերես, Քրեան. հրատ. Ագերեան, Մասն. Ա. Էջ. 53:

² Քանի, Արշալուսի Երեմի, Գ. 3, 4:

րեակը եղբարքն էին: Նաիրեայ արքայիկներու մէկ մասն մերթ ընդ մերթ հասարակաց եւ աշխարհակալ թշնամոյն դէմ դաշնակցութեամբ կը միանար. սակայն յանգուտու վրան զի օտարն երթալով կը տարածուէր ի նաիրի:

Այս թշնամին եր Եսորեստանեայց ազգն, որ իւր ծագմամբն ու լեզուաւ սեմական ցեղերուն մէկ ճիւղն էր: Բ. ա. ի. դարու մէջ նոյն ազգն Բաբելոնստանէն ելլելով՝ Տիգրիսի միջին կողմանքն եկած, եւ այս գետոյն աջ ու ձախ կողմերը հաստատուած էր: Դար մ'ամբողջ Եգիպտոսացիք այս երկրին տիրեցն վերջ՝ երբ իբր 1440 տարին անկէ քաշուցան, Եսորեստանեայք իրենց դրացեաց երկիրներովն տակաւ մեծնալ սկսան: Եսորեստանեայք որ Բ. ա. իբր 1410—1390 թագաւորած է, առաջինն եղած է՝ Երեւի որ տիրած է նաիրեան երկրաց մէկ մասին, այսինքն հարաւայ արեւմտեց կողմանց եւ Վաշա-ծաւայ Պուրաբի երկրին,¹ որ այն ժամանակներն Ծոփաց աշխարհին միջին մասը կը կցուցանէր:

Սաղմանասար Ա. (Բ. ա. իբր 1330—1310) Նիրի (= Նաիրի) եւ Մուրի երկրաց տիրեց, որոնց առաջնոյն անուամբ հաւանակաւ նորէն Տիգրիսի արեւմտեան ճիւղոյն վերնագոյն կողմանքը կ'իմացուէր. իսկ երկրորդն թուի թէ խորձանք գաւառին արեւմտակողմը փոքր վիճակ մըն էր:² Սաղմանասար Ա. հիւսիսային Կասրաբի (Վախտաբոս) լեռան հարաւակողմին եւ արեւմտեան Տիգրիսի կողմանքը՝ Կիրխու երկրին իրի քաղաքն առաւ:³ Խաղզիգիպահ՝ վիճակին եւ ասոր մօտերը գտնուող Սինապու եւ Տիգու բերդաքաղաքներուն մէջ ասորեստանեայ գաղթականները հաստատեց⁴:

Բայտ այսմ՝ հնագոյն Հայաստանի հարաւայ արեւմտակողմն նախ յառաջագոյն ինկաւ Ասորեստանեայց իշխանութեան տակ: Իսկ հարաւայ արեւելակողման մէկ մասին՝ Սաղմանասարայ Ա. (Բ. ա. իբր 1310—1270) է որ նախ տիրեց: Այս թագաւորը Կարդու⁵ երկրին տիրելով, հնագոյն

Հայաստանի մէջ իւր նախորդաց ըրած աշխարհակալութիւններն աճեցուց:

Կրնանք ապահովապէս ըսել թէ Թ. դարուն առաջին քառորդին մէջ՝ հնագոյն Հայաստանի հիւսիսայ արեւմտակողմն Եսորեստանեայց իշխանութեան տակ ինկաւ: Թերեւս Նինիպաքաղասար (Բ. ա. իբր 1190—1170) էր որ Ալշի՝ եւ Պուրուկազը⁶ վիճակաց տիրած էր: Այս վիճակներն մինչեւ 1168 տարին Եսորեստանի հարակալու էին՝ երբ նոյն տարին Մուրի ազգն եւ թագաւորներն անոնց տիրեցին:⁷ Եսորեստայ Ա. (Բ. ա. իբր 1170—1150) եւ անոր անընդմիջական յարդրներուն ժամանակ՝ Եսորեստանեայց զօրութիւնն սկսաւ նախէն եր. որով Մուրի արքայիկներն այն վիճակները յիսուն տարի իրենց իշխանութեան տակ պահեցին: Միւս կողմանէ՝ խառտացիք, Ուրուկացիք եւ Կասպաք Սուբարաի (Սուբարի) երկրէն քաղաքներ գրաւած էին:

Այսու հանդերձ՝ Եսորեստանի (իբր 1130—1108) Եսորեստանի արքայն՝ կարող եղաւ Կորդուաց աշխարհին մէջ ՎՊառուս վիճակը նուաճել: Տեսնեք վերագոյն որ Բաղդաթաքար կանխաւ Կորդուաց տիրած էր:

Նաիրեայ երկրաց ժողովուրդներուն եւ արքայիկներուն մէկ մեծ մասն՝ Եսորեստանեայց պետութեան սկզբնապէն օգուտ քաղել ուզելով, օտարին ծանր լուծը թօթափելու նպատակաւ Նիզակալցութիւն մ'ըրած էին՝ երբ Եսորեստանի արդին Թագալմփաղասար Ա. (Բ. ա. 1108 — իբր 1080) իւր հօրը յաջորդեց: Այս հօր իշխանն երեք անգամ Նաիրեայ երկրաց վրայ արշաւան ըրաւ: Առաջնոյն մէջ՝ իւր թագաւորութեան սկիզբն, ոչ միայն Սուբարաի, Ալշի եւ Պարուկազը՝ վիճակները գարձեալ Եսորեստանի իշխանութեան տակ առաւ, այլ եւ արեւմտեան եւ արեւելեան Կուրխեաց⁸ վրայ արշաւեց եւ զանոնք նուաճեց:

¹ Տես Սեպիդիարեայ Ա. նոյ Վիստապիտալը, — Իսլէյ Իսլէյ, տղք 28—34:

² Թուի թէ Մալաթիայ հիւսիսակողմն եւ Եփրատայ ձախց ձերթաց վրայ արգի Մուշէր լեռան զիջքն նոյն իսկ Մուսրի վիճակն: Տե՛ս Hommel, Geschichte Babyloniens und Assyriens, 1885, էջ 530:

³ Ասորեստանեայց բնիկալ Պոթոնի արձանագր. սին Գ.:

⁴ Մեծ Ծոփաց մէջ Հայաստանը գտաւ:

⁵ Ասորի. Յարեգրու թիւնք, Ա. 102—103, եւ այլու փոխ ընթերցուման, տղք 43—44:

⁶ Կորդուաց աշխարհ կամ Կարնայք, ըստ աղբյւրին սեպագիր արձանագրութեանց՝ Գուրուխու:

¹ Ըստ աղբյւրն արձանագրութեանց՝ Ալշիի, ըստ արեւմտեան մասնագրաց՝ Ալիւիսեռն, եւ ըստ մերայնոց՝ Եփրդեաց գտաւ:

² Կամ Բուրուկազը՝ Եփրդեաց գաւառին հարաւակողմը՝ Բաղդաթաք գաւառն:

³ Տես Թագալ. Ա. նոյ Հաստանակողման արձանագր. սին Ա. 62—66, եւ 1168 տարին համեմատե այս թագաւորին գահակալութեան տարւոյն հետ:

⁴ Հաստանակողման արձանագր., սին Ա. 62—94, սին Բ. 1—102, սին Գ. 1—95:

⁵ Արեւմտեան Կուրիի կամ Կիրիի կամ Կիրխու՝ Մեծ Ծոփաց արեւելեան կողմերն կը ձգէր Եգեպ արեւմտակողմն, Բեռլեանց ծագում մտնորը. իսկ արեւելեան Կուրիի՝ մեր աղբյւրին արձանագրութեանց Գուրուխու:

Երկրորդ արշաւանն՝ քան զառաջինն աւելի դժուարին էր: Կարծես բովանդակ Նաիրեայ ժողովուրդներն Ասորեստանեայց ատելի տիրապետութենէ լծնկէց ըլլալ կը դիտէին: Ասորեստանեայց զէմ նախ Նիզակահեցալ էին քան եւ երեք Նաիրեան թագաւորք, սասնց թիւն աճեցաւ մինչեւ վաթսուն, որոնց եւ ուրիշ օգնականներ հասան: Թագաւորութիւնը արշաւը Ա. նախ Կիրիի երկիրը մտնելով՝ Խիրիսա (Քարբէ) լեռան վրայ այն երկրին զօրաց յաղթեց: Յետոյ Արածանի գետն անցնելով՝ դաշնակից թագաւորաց վրայ քայլեց, յաղթեց անոնց եւ մինչեւ Բզնունեաց ծովը հայածական տարաւ: Նիզակահից արքայիկներն գերի ինկան. սակայն երդմամբ մշտնջնաւոր հպատակութեան՝ ազատութիւն ստացան: Թագաւորութիւնը արշաւը Ա. իւր երրորդ արշաւանը՝ Մուսրի երկրին վրայ ըրաւ, ուր թէ այս երկրին եւ թէ անոր զբացի Բուսնացաց ժողովուրդեան զօրաց վրայ յաղթութիւն տարաւ: Այս թագաւորն՝ իւր յաջորդաց նախադի օրինակ եղած ըլլալով, բովանդակ իւր արշաւանաց մէջ հրայեացք, կործանմունք, աւեր եւ աւարաւորութիւն կը գործէր ուր ուր կը հասնէր. եւ յետոյ հարկեր ու տուրքեր կը դնէր յաղթուած ժողովուրդաց վրայ:

Տարակոյս չկայ որ Թագաւորութիւնը արշաւը Ա. Նաիրեայ ժողովուրդոց տուած հարուածներն զանոնք մեծապէս տկարացուց: Անկէ երկու դար եւ աւելի եւս՝ որչափ կ'երեւէ, հանգարտութեամբ անցնել վերջ՝ Թուի թէ Թագաւորութիւնը արշաւ Բ. (Ք. ա. 889—885) ատեն Նաիրեայ արեւմտակողմը խլրտուեցին սկսած էին, որոնց համար այս թագաւորն մինչեւ Սուրբան գետը գալով, անոր այրին մէջ իւր արձանադրութիւնը կանգնած է:

Ասոր որդւոյն՝ Ասորեստանի թագաւոր (Ք. ա. 885—860) Ժամանակ մեծամեծ շարժումներ կը սկսին: Բովանդակ համազօր ժողովուրդք անհանգիստ վիճակի մը մէջ են. սասնց արքայիկներու վրայ գերագոյն արքային եւ վեհապետի մը հարկաւորութիւնն կը դրացուի: Առաջին անգամ Ուրարտու փոքր երկրի կամ վիճակի մը անունը կը յիշուի, վեճակ մը, որուն արքայիկներն օտարին զէմ յա-

ջողութեամբ պատերազմելու համար փառաւոր աստիճանի մը կոչուած են: Այս պատճառներու համար է որ Ասորեստանի թագաւոր Նաիրեայ գրեթէ ամբողջ տարածութեան վրայ արշաւեց, անհաւոյն վնասներ եւ արդէններ գործելով անդէն: Եւ նախ 884 տարին՝ վերին Արածանեայ աշակողմը Նուսի կամ Նիսի երկրին վրայ արշաւեց. անկէ դէպ ի կապուտան ծովն իջնալով, այս ծովուն արեւմտեան կողմերն եղող Կիրուրի եւ Նուսուսի կամ Նուսի երկրաց, եւ նոյն ծովուն հիւսիսակողմը՝ Կիրուրի վիճակին հարկերն առաւ եւ անոնց վրայ կողմնակալներ դրաւ: Աստէն ստիպուեցաւ իւր զենքը Տիգրիսի արեւմտեան ձիւղոյն կողմը՝ Կիրիի երկրին քաղաքաց զէմ դարձնել: Նիստուն քաղաքին բնակիչներն իրենց ընդդիմադրութեամբ երեւելի հանգստացան, սակայն ամէն քաղաք ստիպուեցաւ յաղթողին առջեւ խնարհիլ, տրոց եւ հարկերու տակ զենքը զնել եւ վերակացուներ ընդունիլ յաղթողէն: Նոյն տարին Օգոստոս ամսոյն մէջ Ասորեստանի թագաւոր արշաւեց Կորձէից հարաւակողմն Ստիւն եւ այլ վիճակներուն մէջ երեցած խռովութիւնները զսպելու համար: Իսկ 883 տարին՝ Ասորեստանի թագաւոր Նուսից արեւելակողմը հաստատած Ասորեստանեայց ապստամբութիւնը նուաճելէն վերջ, Մարիու քաղաքին, Նիրբու վիճակին եւ Տիւր ամրոցին տիրեց: Իսկ Աղբեաց արեւմտակողմը, գրաւեց Տուրան քաղաքը, եւ հոն իրեն բնակութեան համար պալատ մը շինեց, եւ Նաիրեայ արեւմտակողմն ի Սուպրի (Դուփը) գտնուած չքաւոր Ասորեստանցիները Տուրանին մէջ հաստատեց: Այն կողմանէ ամբողջ Նաիրեայ երկրաց թագաւորներուն հարկերը կ'առնուր, միւս կողմանէ այն երկրաց վրայ կողմնակալներ կը կարգէր: Նիսուէ գաւառայու ժամանակ Կիրիի մէջ ապստամբած քաղաքները նուաճեց:

Յամին 880 կը տեսնենք թէ Ասորեստանի թագաւոր Աղձնեաց արեւմտից հարաւակողմը Մատիատի, Իրսիս եւ ուրիշ քաղաքներու վրայ կ'արշաւէ, անոնց կը տիրէ, կ'աւերէ եւ կ'այրէ զանոնք: Առ միայն այս կողմանք, այլ եւ Դուփեաց մէջ ապստամբութիւնը Ասորեստանեայց զենքերը հոն կը հրաւիրեն: Տիգրիսի վրայէն անցաւ լաստերով, Գիրբա վիճակին Պետուրա ամրոցին, Մատիի լեռան կրճին բերանը գտնուող Կուկու-նու քաղաքին տիրեց, եւ անհաւոյն անգլութեամբ ամրաւորութեամբ թշուառ բնակեաց հետ:

Երկրին, Կորդուաց արշաւըն էր: Ասորեստանեայց Կուրիի անունամբ հաստատութիւն արեւմտեանը կ'իմանային:

1 Հատուածակողմանց արձանագր., սին Դ. 7—101, սին Ե. 1—32:

2 Հատուածակողմանց արձանագր., սին Ե. 67—100, սին Զ. 1—38:

3 Ըստ արգալի արձանագրութեան՝ Հուգիտիս, որ է Գուկան գաւառը Պետուրայի մօտ:

Անկէ իջաւ ի Կիրիսի՝ ուր՝ ապստամբական յուզմունք կային, Արբակի քաղաքին բնակիչներն եւ զօրքն սարսափած՝ Մասնի լեռան վրայ ելան. հոն զօրքէն հազար հոգի սպաննելէ վերջ՝ Ասորենաձիրաբաղ երկու հազար հոգի գերի բռնեց, եւ Արբակի քաղաքին, իսլայ եւ Սալանիքա ամրոցներուն տրեց; Արուսաղիք (կամ Արիմաղիք) որոնց վիճակն Ծոփաց արեւմտակողմը կը գտնուէր, Սինաբու (կամ Կինաբու) եւ Տիգու ամրոցներուն տրեած, եւ Սաղմանասար Ա.է հոն հաստատուած Ասորեստանեայքն իրենց վիճակը գերի տարած էին: Ասորենաձիրաբաղ տրեց այն ամրոցներուն, եւ գերի տարուած Ասորեստանեայքն իրենց նախկին տեղերը նորէն հաստատեց: Նախորայ արեւմտեց հարաւակողմը տրեած տեղաց շատերուն վրայ իւրց իսկ անձին փոխանորդ, կամ կողմակալ եւ կամ հարսի կողուած պաշտօնեայ մը կը կարգէր:՝ Եւսմին 867 տարին՝ Ասորենաձիրաբաղ իւր չորրորդ արշաւանը գործեց Նախորայ երկրաց վրայ: Գրեթէ բոլանդակ Աշնիք եւ անոր հիւսիսակողմը Կիրիսի երկիրն Ասորեստանեայք իշխանութեան դէմ ապստամբած էին: Ասորենաձիրաբաղ՝ նախ Աշնեայք արեւելակողմն Ասա վիճակին (Աշնուաց Չոր), յետոյ Կիրիսիայ Ումալիւ եւ խրանու ամուր քաղաքաց տրեց՝ ոչ առանց սաստիկ ընդդիմադրութիւն կրելու: Անկէ դէպ ի հիւսիս յառաջացաւ, եւ Գիրիսի դարձեալ ասորեստանեայ բանակները տեսաւ: Ամուգանի եւ Արբանիս լեռանց մէջ եղած քաղաքներն՝ Շամա վիճակին քաղաքներովն ի հուր մատնեցան: Ասորենաձիրաբաղ ամրոցը Կիրիսուէն պատանդներ առնելով իջաւ յարեւմտուս հարաւայ. Բիւս-Չամանի վիճակին Կարմահայր ամրոցը յարձակմամբ առաւ, եւ երեք հազար հոգի անկէ գերի տարաւ: Ամփի² քաղաքն՝ որ Բիւս-Չամանի վիճակին արքային իշխանի գլխաւոր քաղաքն էր, զորհուրդի տեսարաններով թատրոն եղաւ: Ասորենաձիրաբաղ ասկէ Նիւուէ դառնալու ճամբուն վրայ՝ Լապտուրի արքային ամրոցն զիւրջ յարձակմամբ առաւ, եւ ասկէ եւս երեք հազար հոգի գերի տարաւ: Այս վերջին արշաւանն քան զառաջնան աւելի արեւելացեղ եւ անագորոյն եղաւ:

(Հարանայիկ) ՅՈՂԱՐԿ Վ. ՄԱՍՏԱՄԱՆՍ

ՄՈՐԱԴ ՖՐԻԴՐԻԽ

ՄՈՐԱԴ ՖՐԻԴՐԻԽ ԱՐԱՐԱՏ ԵՄ

7. MURAD FRIEDRICH, Ararat und Masis, Studien zur armenischen Alterthumskunde und Litteratur. Heidelberg 1901. 80 pp, 104.
8. ԱՐԱՐԱՏ ԳՐԱՐԿ - Քաղաքային Պատմութիւն: Վնստիկ 1900. Տպ. Ս. Ղազար: Եջ. 8: 273: Գրք. 2: 66:
9. LEHMANN C. F., Armenien und Nordmesopotamien in Alterthum und Gegenwart. Vortrag etc. Berlin 1900. 8° pp. 84-103.
10. SYKES MARK, Through five turkish Provinces. London 1900. 8° pp. 149. Լուսատիւք 21:
11. GELZER H., Geistliches u. Weltliches aus dem Türkisch-Griechischen Orient. Selbsterlebtes und selbstgesehenes. Leipzig 1900. 8° pp. XII+253, Եւ 1 լուսանկար:

7. MURAD FRIEDRICH, Ararat und Masis. Ըստ յաջող գրութեց մըն է ներկայ երկաթիւնութիւն, որ պատիւ կը բերէ հեղինակին: Իւրաքանչիւր էջ կը ցուցնէ որ գործը հմուտ է այն նիւթին, զոր ուսումնասիրելու ձեռնարկած է, տեղեակ նսեւ նորագոյն գիտնական գրութեանց որ իւր նիւթին այս կամ այն մասը կը շօշափեն, եւ օգտիւ գործածած է ընդարձակ գրականութիւն մը: Անշուշտ ինչպէս նման որեւէ գործի մէջ՝ անհնար է որ տկար կողմը չգտնուին, կարծիքներ՝ որ անընդունելի ըլլան, անձգութիւնը այս կամ այն երկրորդական կէտին մասին: Ասոնցմէ գրեթէ անհնար է որ բարբառային ազատ ըլլայ որեւէ գրութիւն մ'ուր շօշափուած են ինդիքներն այնպէս հնուութեամբ, որուն ամենամեծ մասը միտմութեան մէջ թաղուած է, եւ որուն շատ խնդրոց մասին յաճախ միայն ենթադրութիւններով, շատ շատ հաստատականութիւններով կարելի է խօսիլ: Գործքի մ'արժէքն ասով չի նուազիր, բաւական որ հիմնական մասուէրը խախտու չըլլայ:

Ներկայ երկաթիւնութիւն՝ որ ծայրէ ծայր մեծ հմուտեամբ գրուած է, ամէն կողմանէ գտնութեան արժանի է հմուտեց երկ մը կը համարինք, թէ եւ չըլլանք շատ կարծիքներու համաժող: Անընդունելի կէտ մը չ'արժեք հաճախանայ: Նիւթը գլխաւորաբար է ինչպէս խորագիրն ալ կը ցուցնէ, «Արարատ եւ Մասիս», եւ յատկապէս այն խորոյ մասին է թէ ինչ կապ ունի Մասիս Ծոփաց գոյն պատմած ջրհեղեղի լեռան հետ, քննութեան առնելով այն լեռան նկատմամբ յայտնուած բազմաթիւ եւ այլազան կարծիքներն ու մեկնութիւնները: Նիւթն արտադրուած պարզ եւ ահմատական կ'երեւայ. բայց իրականութեան մէջ այնպէս չէ: «Արարատ» եւ «Մասիս», անհրաժեշտ կապուած են բազմաթիւ ուրիշ ինդիքներու հետ՝ առանց որոյ հնար չէ միակողմանի մեկնել այսպէս կամ այնպէս ինդիքներ յիշելով միայն մեկ վերաբերանքը՝ «Արարատ» եւ «Ուրարտ», չ'այոց նախահայրենեայ, հնագոյն պատմութեան, հին զուցաց եւ ի վերջոյ նսեւ հայ մատենագրութեան, որ արձագանգ է այս կամ այն տաւաղութեան: Եւ այսպէս նսեւ ներկայ երկն, բաց ի իւր բուն խնդրէն՝ կը շօշափէ բազմաթիւ կէտեր, ինչպէս հայ ազգին ամե-

1 Յարեգրութեանց պլափի ընկերացուան, աղք

2 Ամփ, արգի Տիարպէրի քաղաքն: